

UJVÁRY GÁBOR

KLEBELSBERG KUNÓ KULTURÁLIS POLITIKÁJA
ÉS A FELSŐOKTATÁS

THE CULTURAL POLICY OF KUNO KLEBELSBERG AND THE HIGHER EDUCATION. The study presents the higher education policy of one of the best known and successful Hungarian Minister of Religion and Education (1922–1931) Kuno Klebelsberg (1875–1932). As a politician of a state dismembered to one third of her original size—a consequence of the war loss and the Trianon peace treaty—he became a minister in miserable economic circumstances. With the contribution of him the stabilization of so-called refugee universities (from Kolozsvár and Pozsony to Budapest and then to Szeged [1921] and to Pécs [1923], the Academy of Mining and Forestry from Selmecbánya to Sopron [1918–1919]) could successfully be managed. Because of his conservative-liberal political attitude he tried to ease the effects of the so-called Numerus clausus Acts of 1920 which made the university entrance for Jewish Hungarians extremely serious. In 1928 he achieved the modification of that regulation. Instead of Budapest he supported the development of universities of Debrecen, Szeged and Pécs as a consequence of his well-grounded education policy based on decentralization. With his higher education policy he made great contribution to preserve the pre Great War Hungarian higher educational capacity in a dismembered Hungary lost 60% of her original population.

A gyermek- és ifjúkora nagy részét a komoly kulturális hagyományokkal rendelkező, ám mégiscsak a magyar középvárosok kategóriájába tartozó Székesfehérvárott töltötte, az ottani ciszterci gimnáziumban – amely az ország legjobb középiskolái közé tartozott – érettségiző Klebelsberg Kunó 1893-ban került a fővárosba. Budapest az előző esztendőben nyerte el a Monarchián belüli székesfővárosi rangot, s európai viszonylatban is szokatlanul gyorsan fejlődő nagyvárosnak számított. Tudományos életében az MTA mellett a budapesti tudományegyetem játszotta a vezető szerepet. Klebelsberg ekkor ismerkedett meg az univerzitás belső életével, s hallgatói tapasztalatai minden bizonnyal későbbi egyetempolitikai elképzeléseit – többek között a jogászképzés megreformálására vagy a decentralizációra irányuló törekvéseit – is befolyásolták. Rövid kitérő után került az egyetem jog- és államtudományi karára. Családja – az akarata ellenére – a Monarchia legelőkelőbb katonai intézetébe, a bécsújhelyi (Wiener Neustadt) akadémiára íratta be, ahonnan néhány heti tartózkodás után, nagybátyja segítségével sikerült szabadulnia.¹

¹ BERTA Annamária, „Klebelsberg Kunó fiatal évei Székesfehérváron”, *Szabadpart* 1–2 (2007), http://www.kodolanyi.hu/nevelestortenet/?act=menu_tart&rovat_mod=archiv&eid=35&rid=2&id=270 (letöltve: 2013. 02. 10.); KLEBELSBERG Kunóné, *Életutunk. Gróf Klebelsberg Kunóné visszaemlékezései*, bev., jegyz. és s. a. r. MÁRIAFÖLDY Márton (Szeged, 1992), 16; Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete: *A gr. Klebelsberg Kunóról szóló emlékbeszédek és megemlékezések 1932–1938* (Budapest, 1938), 82.

Bár Klebelsberg a már másfél éves korában elhunyt édesapjától grófi címet örökölt, édesanyjának az őt is fölnevelő, székesfehérvári családja tisztességes, de igazán tehetősnek mégsem nevezhető, középosztálybeli körülmények között élt. A hozzá hasonló státuszú keresztény fiatalok jellegzetes továbbtanulási útja jogi pályára vezetett. Míg a felsőoktatásban egyre nagyobb arányt képviselő izraelita hallgatók mindenekelőtt a szabad értelmiségi pályákat lepték el, addig a többnyire állami alkalmazást kereső keresztény ifjak a jogi tanulmányokat részesítették előnyben, hiszen a köztisztviselői állások betöltésének a jogi végzettség volt az előfeltétele. Mindez a magyar felsőoktatás szerkezetének torzulását eredményezte, majd a századfordulótól a keresztény-zsidó ellentéteket is erősítette. Előbbi következtében a felsőfokú tanulmányokat folytatók több mint egyharmada járt a túlsúlyos budapesti – jóval kisebb számban a kolozsvári – egyetem jogtudományi karára, illetve valamelyik, szintén csekély hallgatósággal bíró felekezeti jogakadémiára. Közülük sokan egyáltalán nem vagy csak nagy nehezen jutottak diplomához. A budapesti egyetemen először ekkor érezhető keresztény-zsidó szembenállás pedig az 1900–1901. évi keresztmozgalom idején vált a közvélemény előtti beszédtemává, hogy aztán a két világháború között is állandó feszültségforrás maradjon.²

Klebelsberg nem tartozott a mezei jogászok közé. Az Egyetemi Könyvtár épületében bérelt szobát, szorgalmasan és sokat tanult. Társai többségétől eltérően – mint ahogy halála előtt nem sokkal maga is hangsúlyozta – nem „kutyálkodott” vagy „kávéházazott”, hanem „moderáte” élt.³ Intelligenciája, ambíciózussága és céltudatossága már ekkoriban sejtette, hogy valamilyen komoly feladat vállalására is alkalmas. Állandó önképzése, rendszerszerű gondolkodása és hivatástudata pedig – sok hasonlóra törekvő társától eltérően – képessé is tette ennek teljesítésére. Sajnos az egyetem korabeli iratai 1956-ban megsemmisültek, így nem tudhatjuk pontosan, kiket hallgatott, milyen eredményeket ért el. (Felesége szerint a vizsgáit sorra kitüntetéssel tette le.) Arról viszont biztos tudomásunk van, hogy – sok más tehetős vagy tehetséges fiatalhoz hasonlóan, a külföldi egyetemjárás (peregrináció) nemes hagyományait folytatva – az 1895/96-os tanévben ő is eltöltött egy esztendőt a világ akkor legkiválóbbnak tartott univerzitásán, az 1810-ben alapított berlini egyetemen. Ő családi segítséggel, mások viszont gyakran magyar állami, ún. „utazási” ösztöndíjjal tanultak vagy kutattak Berlinben, általában – miként ő is – két szemeszteren keresztül. Az európai felsőoktatási rendszert a közelmúltig meghatározó, éppen napjainkban feledésre ítélt humboldti elképzelések alapján szervezett berlini egyetemre a 19. század folyamán egyre több külföldön tanuló magyarországi fiatal iratkozott be. A század utolsó negyedében évente 30 és 50 között

² Az egyetem dualizmus kori történetéről: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002*, szerk. Szőgi László (Budapest, 2003), 203–252, a fejezetet GERGELY András és MEZEY Barna írta. A keresztmozgalomról újabban: LIGETI Dávid, „Kereszt az egyetemen: Az 1900/1901. évi keresztmozgalom története”, in *Trianon és a magyar felsőoktatás*, I. köt., szerk. UJVÁRY Gábor (Budapest, 2018) (megjelenés előtt).

³ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: OSZKK), Analekta 10.582.

ingadozott a számuk. 1890 és 1919 között pedig már összesen 1914 – éves átlagban tehát 66 – magyar állampolgárt jegyeztek be a berlini egyetem anyakönyvébe.⁴

Mindezt azért szükséges kiemelni, mivel tudománypolitikai elképzeléseire döntő hatást gyakorolt ez a tanév. A német tudomány a csúcspontján állt, az azt irányító tudományszervezők óráit Klebelsberg is látogatta. Közöttük volt a neves közgazdász, Adolf Wagner (1835–1917), a híres protestáns egyháztörténész és tudományszervező, Adolf von Harnack (1851–1930). Rájuk a későbbiekben is gyakran hivatkozott. Általában olyan német kultúrpolitikusokkal együtt emlegette őket, mint a berlini egyetem létrehozásában kulcsszerepet játszó Wilhelm von Humboldt (1767–1835), a porosz egyetempolitikát a nyilvánosság ügyes befolyásolásával és rendkívüli diplomáciai érzékkel irányító Friedrich Althoff (1839–1908), illetve a két kortárs és barát: Friedrich Schmidt-Ott (1860–1956), valamint Carl Heinrich Becker (1876–1933).⁵

Adolf Wagner a népoktatás és az elitképzés fontosságáról vallott elképzeléseivel befolyásolta Klebelsbergert: „Egyszer garden-partyra voltam [Wagner] villájába híva – írta 1926 nyarán –, ő elbeszélgetett velem arról a közgazdasági dolgozatról, amelyet egy héttel azelőtt szemináriumában olvastam föl, a magyar mezőgazdaság akkori válságáról. Wagner igen jóakarátú, de mégis nyílt szemű kritikus volt és azt kifogásolta a dolgozatomban, hogy a magyar mezőgazdaság nehéz helyzetének okait kizárólag gazdasági téren kerestem, és nem tértem ki arra a kérdésre, *hogy a magyar munkástömegeknek milyen magas a művelődési színvonaluk és arra a kérdésre sem, hogy a mezőgazdasági tudományok, különösen az agrokémia terén rendelkezünk-e olyan legmagasabb értelemben vett szakemberekkel, akik tudásukkal a magyar munka hatályosságát meg tudnák hatványozni?* [...] Mélyen emlékezetembe vésődtek nagy mesteremnek szavai. *Emelni kell a magyar dolgozó tömegek értelmi színvonalát, ma még sokkal inkább, mint a múlt század kilencvenes éveinek az elején és szisztematikusan nevelni kell minden téren elsőrangú szakembereket, akiknek az a hivatásuk, hogy közgazdasági vezérkara legyenek a magyar termelésnek.* Ez kultúrpolitikámnak – hogy egy másik nagy Wagner szavával éljek – a leitmotívja [vezérmotívuma].” (Kiemelések az eredetiben).⁶ A népoktatás és az elitképzés fontosságáról mondottakat ezenkívül is rendszeresen hangoztatta.

Klebelsberg berlini esztendeje után az 1896/97. tanévben szerzett abszolutóriumot, így zárva az akkoriban szokásos, négy tanévnyi egyetemi oktatást. 1898. március 2-án a budapesti tudományegyetemen az államtudományok doktorává avatták. Doktori szigorlati jegyzőkönyvéből értesülünk korábbi kiváló eredményeiről: „1895. június 19. az

⁴ SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919* (Budapest, 2001), 26–35. Klebelsberg 1895. október 8-án iratkozott be, 1896. augusztus 8-án pedig ki. Uo., 119.

⁵ Minderről bővebben: UJVÁRY Gábor, *Kulturális hídőrállások: A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika fejlődésében*, I. köt. Az I. világháború előtti időszak és a berlini mintaintézetek (Budapest, 2013), főleg 126–130.

⁶ Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926 (Budapest, 1927), 328–329; Harnack-hoz, Schmidt-Otthoz és Beckerhez fűződő kapcsolatáról ld. még uo., 654–656.

első államtud.[ományi] szigorlaton a magyar közjogból, jogbölcseletből – nemzetközi joggal –, politikából, egyházjogból úgy felelt, hogy szigorlatát egyhangúlag elfogadtuk és egyhangúlag megdicsértük. [...] 1898. febr. 25. a II. államt.[udományi] szigorlaton a gazd.[aság] és pénzügytan, statisztika, közig. és p.[énz] ü.[gyi] jogból úgy felelt, hogy szigorlatát egyhangúlag elfogadtuk s szótöbbséggel megdicsértük.”⁷

Közvetlenül ezután ő is azt az utat választotta, mint oly sok kortársa: a biztosnak tekintett, nyugdíjra is jogosító állami hivatal. Emlékezései szerint: „[...] Boné Géza fejérmegyei alispán házában találkoztam [a miniszterelnökkel,] Bánffy Dezsővel. Bemutattak neki, mint szorgalmas, törekvő fiatalembert. Azt mondta, éppen ilyen emberre van szüksége: bevitt a miniszterelnökségre.”⁸ Itt 1898 és 1910 között dolgozott. A ranglétra alján, „fogalmazó segédként” kezdte, majd fogalmazóként, segédtitkárként, titkárként, végül 1907-től már miniszteri tanácsosként folytatta munkáját, mindvégig az elnöki osztályon. Elsősorban a nemzetiségi és a nemzetpolitikai kérdések tartoztak a feladatkörébe. Fokozatos emelkedésének köszönhető, hogy a közigazgatás számos területét, a legfontosabb minisztérium működésének minden csínját-bínját alaposan megismerte. Így a későbbiekben államtitkárként és tárcavezetőként is otthonosan mozgott munkakörében, munkatársai nem tudták – de nem is akarták – csapdába csalni.

A miniszterelnökségen ismerkedett meg egyik fő támogatójával és politikai példaképével, Tisza Istvánnal is. Emellett 1904-től 1914-ig a horvát-szlavón és bosznia-hercegovinai magyarok támogatására alakult Julián Egyesület ügyvezető igazgatója volt. E minőségében fő feladatának az ottani szórványmagyarország kulturális és oktatási támogatását tekintette.⁹

Egyetempolitikával valószínűleg csak 1913-ban, közigazgatási bíróként kezdett el foglalkozni. Elsősorban Julián egyesületbeli tisztsége okán, a bosnyák–magyar, tágabban a Balkán és Magyarország közötti kapcsolatok erősítése érdekében. Klebelsberg ugyanis azt javasolta, hogy az 1912-ben alapított – de csak 1914-ben megnyílt – debreceni tudományegyetem bölcsész kara mindenekelőtt a Balkánnal, a török filológiával és történelemmel, a bizantinológiával és a szlavisztikával kapcsolatos oktatást és kutatást folytasson. Nem sokkal ezután már hivatalosan is véleményt nyilváníthatott az egyetemi ügyekről, hiszen 1914. január elejétől 1917 márciusáig – Jankovich Béla miniszter oldalán – a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium adminisztratív (azaz közigazgatási) államtitkára volt. Elsősorban a debrecenivel együtt létrehozott pozsonyi tudományegyetem kiépítésében és fejlesztésében vállalt aktív szerepet, ami tökéletesen megfelelt új alkotásokat előnyben részesítő habitusának. Jankovich Bélával ekkor vetették föl a

⁷ Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Levéltár, 7/e-III. 2. köt. 31.

⁸ Idézi: Huszti József, *Gróf Klebelsberg Kunó életműve* (Budapest, 1942), 13. Huszti művének jelentőségét növeli, hogy életrajza írásakor Klebelsberg gondosan rendezett hagyatékára: jegyzeteire, levelezésére stb. támaszkodhatott. Ezek a II. világháborúban megsemmisültek vagy kallódnak valahol.

⁹ UJVÁRY Gábor, *„Egy európai formátumú államférfi”: Klebelsberg Kuno (1875–1932)* (Budapest, 2014), 27–30.

Műegyetemen egy közgazdasági szakosztály létrehozásának a tervét (ami végül az I. világháború után jött létre).

Klebelsberg decentralizációs céljai már ekkor is megnyilvánultak. A három vidéki egyetemet igyekezett erősíteni, nekik sajátos – földrajzi elhelyezkedésüknek és térségbeli kulturális jelentőségüknek megfelelő – szerepet szánt.¹⁰ Ehhez persze az is hozzájárult, hogy 1917 februárjában a Magyar Történelmi Társulat elnöke lett, s maradt a haláláig. E minőségében mondott első közgyűlési megnyitóbeszédében, 1917. április 26-án a történeti kutatások tervszerűbbé tétele érdekében kijelentette: „A debreceni egyetemnek a török hódoltság és a protestantizmus, a kolozsvári egyetemnek az erdélyi fejedelemség történetével, a pozsonyinak pedig a XVII. és XVIII. század latin nyelvű magyarországi irodalmával és művészetével kellene behatóbban foglalkoznia s ennek az iránynak külön tanszékek szervezésében is kifejezésre kellene jutni.”¹¹

Amikor mindez elhangzott, Klebelsberg – a kormány 1917. június 15-i lemondása miatt mindössze tíz héten át – Tisza István miniszterelnök politikai államtitkára, 1917. április 5-étől Kolozsvár kormánypárti országgyűlési képviselője, egyben az Országos Rokkantügyi Hivatal ügyvezető alelnöke (1915 és 1918 között) is volt. Így egyszerre látott el közigazgatási, politikai és szakmai-tudományszervezési feladatokat. Egy rövid, 1918–1919-es kitérő kivételével immár az élete végéig.¹² 1917. április 1-jei kolozsvári képviselőjelölti programbeszédében – számos egyetemi tanár és Lukács Adolf rektor jelenlétében – egyetempolitikai kérdésekre is kitért. Megígérte, hogy a következő évi költségvetésben ortopédiai klinikát, illetve gyermekgyógyászati tanszéket állítanak föl az univerzitáson, ami meg is valósult (bár az ortopédiának csak professzora, önálló klinikája nem lett). Megállapította: „Kolozsvár városát a múlt nagy hagyományai, erős magyar érzése, az iskolák, főleg az egyetem előkészítő kultúrmunkája egyenesen kijelöli arra, hogy városi politikánk figyelme elsősorban ráessék.”¹³

A tudományszervezés és az ehhez szervesen kapcsolódó elitképzés is az államtitkársága idején vált igazán fontossá Klebelsbergnek. A felsőoktatási intézmények stratégiai fontosságát hamar felismerte, ezért 1922-től mindenféle támadásokkal, karcsúsítási törekvésekkel szemben megvédte őket. Ugyancsak az 1920-as évekbeli tetteit előlegezte az első, állami alapítású külföldi magyar kutatóműhely, az 1916-ban alapított és 1917 elejétől másfél esztendőn át működő Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet. Ennek ötletgazdája és ügyvezető alelnöke volt, és mintájára 1920-tól sorra hozta létre az egyetemekkel is szoros kapcsolatban álló – a legtehetségesebbek számára többnyire

¹⁰ HUSZTI, *Gróf Klebelsberg Kunó...*, 53–54, 177–178, 181–184.

¹¹ *Klebelsberg Kuno beszédei...*, 10–11.

¹² UJVÁRY, „Egy európai...” , 38–50; uő, „A Magyar Történelmi Társulat reneszánszának és legnagyobb virágzásának korszaka”: *Klebelsberg Kuno* (megjelenés előtt).

¹³ *Klebelsberg gróf programbeszéde*, Budapesti Hírlap, 1917. április 3., 5. A két vállalás teljesítéséről: *Magyarország tisztai cím- és névtára XXXVII. évf. 1918*, szerk. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal (Budapest, 1918), 375–376.

posztgraduális képzést nyújtó – külföldi magyar intézeteket. A magyar történelmi társulati elnökségében hozta létre a Bécsi Magyar Történeti Intézetet, majd már miniszterként ennek pártját, a rómain (1923), ezután pedig Collegium Hungaricumot Bécsben és Berlinben 1924-ben, Rómában 1927-ben, Párizsban pedig egy az utóbbiakhoz hasonló magyar otthont (1927).¹⁴

Klebelsberg 1918 előtt megfogalmazott terveinek valóra váltását a nagy háború hiúsította meg. A felsőoktatási struktúra komolyabb változtatására és bővítésére amúgy sem adódott lehetőség, hiszen 1914-től a hallgatók száma jelentősen csökkent. Majd csak 1917/18 második félévében, amikor a hadbavonultaknak nyáron három hónapos pótszemesztert hirdettek, növekedett ugrásszerűen. A hallgatónők létszáma ugyancsak számottevően emelkedett a háború idején.¹⁵

A Monarchia fölbomlása, Magyarország szétesése és az őszirózsás forradalom, illetve a tanácsköztársaság idején Klebelsberg a korábbinál sokkal passzívanabban viselkedett. Az addig ellenzéki Bethlen Istvánnal már 1918 novemberének végén kereste a kapcsolatot, hogy a balra tolódó kormányzattal szemben ütőképes ellenzéki szövetséget alkossanak. Ennek érdekében igyekeztek 1919. január 5-én egy pártközi értekezleten az erőiket tömöríteni, ami a pártközi ellentétek miatt meghíúsult. A két korábbi politikai ellenfél azonban mégis egymásra talált, ez a kapcsolat az 1920-as évek politikai vonalvezetésének előzménye lett.

A tanácsköztársaság kikiáltása után Bethlen a bécsi Antibolsevista Comité vezetőjeként fogta össze a nagyrészt arisztokratákból álló politikai csoportosulásokat, Klebelsberg pedig – a vörösöktől joggal tartva – Magyarországon rejtőzködött. A kommün leverése után Klebelsberg Sopron nemzetgyűlési képviselője lett. Bethlennel csak 1921 végén találkoztak ismét az útjaik. A tanácsköztársaságra adott radikálisan jobboldali reakciók ugyanis mindkettejük politikai ízlését sértette. Mivel a bármelyik oldalról megfigyelhető szélsőségekkel következetesen szemben álltak, csak a magyar politikai élet viszonylagos konszolidációja után vállaltak aktívabb politikai szerepet. Bethlen 1921 áprilisában lett miniszterelnök, Klebelsberg pedig ez év decemberétől belügy-, majd 1922 júniusától vallás- és közoktatásügyi miniszter. Utóbbi pozícióját a Bethlen-kormány 1931. augusztus 24-i lemondásáig megőrizte, így a tárcavezetők közül ő állt a leghosszabb ideig a kormányfő mellett. Kettejük együttműködése példás, a magyar kultúrpolitika szempontjából felettébb gyümölcsöző volt. Eredményeként már az 1930-as években sokan Bethlen–Klebelsberg-korszaknak nevezték az előző évtizedet, s 1926-tól Klebelsberg minisztériuma az állami költségvetésből a legmagasabb arányú támogatást kapta – 1927-től már több mint 10%-ot.

¹⁴ UJVÁRY, *Kulturális hídőráállások...*, I. köt., UJVÁRY Gábor, *Kulturális hídőráállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika fejlődésében*, II. köt. Bécs és a magyar kulturális külpolitika (Budapest, 2017).

¹⁵ MAGYARY Zoltán, szerk., *A magyar tudománypolitika alapvetése* (Budapest, 1927), 35–41.

Mindezt a pártatlan külföldi megfigyelők is értékelték. A korszak egyik legnevesebb tudománypolitikusa, az orientalistaként is nemzetközi híró Carl Heinrich Becker porosz kultuszminiszter 1926-os, egyhetes magyarországi látogatásáról írott 27 oldalas beszámolójában – amelyet a porosz és a birodalmi miniszterek többségének, a kancellárnak és a német politikai élet legjelesebb képviselőinek is elküldött – elismeréssel írt Klebelsberg törekvéseiről. Szavainak súlyát növelte, hogy a pártonkívüli, liberális gondolkodású és a szociáldemokratákkal is kiválóan együttműködő Beckert korának legkiválóbb felsőoktatás-szakértői között tartották számon.

Becker a Trianon utáni magyar fejlődés, a politikai és a gazdasági konszolidáció eredményeit méltatta, annak alapját a kultúrpolitika prioritásában fedezte föl. „Az összbenyomás, amelyet a kormányzatról és annak belpolitikájáról nyerünk – hangsúlyozta –, mindenesetre azt mutatja, hogy sok okossággal és megfontoltan tesznek meg mindent a trianoni békeszerződés szörnyű hatásainak [...] a leküzdésére, így Magyarország újjászületésének az alapjait rakják le. Mindez elsősorban egy nagyon alaposan végiggondolt és rendszerszerűen építkező kultúrpolitika alapján történik.” Bár Horthy kezdetben titkos katonai szervezetekkel készült a „végső harcra” a trianoni békediktátum ellen, „[...] később tudatosan csatlakozott Klebelsberg sokkal ésszerűbb és alkotó politikájához. Klebelsberg ugyanis a kulturális erősödést kerülő úton kívánja elérni – akár a szoros értelemben vett katonai érdekek megsértésével –, amikor például egy óriási budapesti laktanyát egyetemi kollégiummá építtet át¹⁶ [...] vagy amikor arra ösztönzi a Kormányzót, hogy az állami költségvetésben megüresedett századosi és őrnagyi tiszti állásokat professzori státuszokká alakítsa át, mivel gondoskodni kell néhány derék fiatal tudósról, akiket ő [pontosabban a magyar állam] képeztetett ki külföldön. De a kulturális szempontokat amúgy is kiemelten kezelik, és hihetetlenül magas összegeket fordítanak tudományos képzésre a költségvetésben.”¹⁷

1922 kora nyarán, Klebelsberg miniszterségének kezdetekor mindez még elképzelhetetlen volt. Új tárcavezetőként nemcsak a magyar állam reménytelennek tűnő gazdasági helyzetével, de további súlyos gondokkal is szembesülnie kellett. A felsőoktatás területén mindenekelőtt azzal, hogy a debreceni egyetem éppen csak megkezdte működését, az 1919-ben – szinte teljes tanári gárdájukkal és hallgatóságukkal – Magyarországra menekült egyetemek helyzete pedig még meglehetősen bizonytalan volt. Bár már az 1921: XXV. tc. döntött a kolozsvári és a pozsonyi tudományegyetem ideiglenes, szegedi és pécsi elhelyezkedéséről, még jó néhány évbe került, míg ezek az intézmények – nem utolsósorban éppen Klebelsberg intézkedéseinek köszönhetően – megszilárdulhattak, elfoglalhatták a városon belül őket megillető helyet. Mint ismert, Szegeden 1921, Pécsen 1923 őszén kezdődött meg az oktatás.¹⁸

¹⁶ Itt minden bizonnyal a Budaörsi úton 1922-ben alapított Horthy Miklós Kollégiumra utalt Becker.

¹⁷ Geheime Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (a továbbiakban: GStA PK), VI HA, Nl. Carl Heinrich Becker, 1808. (Aufzeichnungen über eine amtliche Reise nach Ungarn [1926 Mai–Juni]). Szövegét közli: UJVÁRY Gábor, „Carl Heinrich Becker feljegyzése 1926. május–júniusi magyarországi látogatásáról”, *Lymbus – Magyarságtudományi közlemények* (2006): 279–305, 279–305.

¹⁸ A klebelsbergi felsőoktatás-politika legalaposabb összegzése, amely mostani munkámhoz is sok segítséget nyújtott: LADÁNYI Andor, *Klebelsberg felsőoktatási politikája* (Budapest, 2000). Mivel e kötet szinte

Az 1920-as évek legelején ugyan Klebelsberg is kételkedett a négy tudományegyetem fenntartásának észszerűségében, miniszterként azonban már határozottan kiállt emellett, s osztotta elődjének, Vass Józsefnek az 1921: XXV. tc. általános indoklásában megfogalmazott gondolatait. Eszerint: „Nincsen magyar ember, akinek szívében ne égne a vágy, ne élne a remény országunk régi határainak visszaállítására és nemzetünk egyesítésére. [...] Minthogy azonban ez idő szerint ezért a szent célért eredményesen csak békés eszközökkel, a kultúra fegyverével küzdhetünk, minden eszközt meg kell ragadnunk arra, hogy ellenséges szomszédaink feletti kultúrfölényünket továbbra is fenntartsuk [...]. Ezt a célt elsősorban a magyar tudományosság fejlesztése és a tudományos munkásság gócpontjainak, a magyar tudományegyetemeknek fenntartása szolgálja. Mert tudományos és tanintézetek között nincsen egy sem, melynek szellemi kihatása az elszakított országrészek lakosaira nézve mélyrehatóbb és kiterjedtebb volna, mint egyetemeinké.

Nemcsak hazafias kötelességünk tehát, hogy hontalanná vált egyetemeinket elpusztulni ne engedjük, hanem országunk területi integritásának és a magyar nemzet jövőjének biztosítása is megköveteli, hogy tudományegyetemeinknek, mint a magyar tudományosság és a magyar nemzeti kultúra leghatalmasabb oszlopainak, számát ne csökkentsük. [...] Menekült egyetemeinknek megtartása és ezekkel kapcsolatban új vidéki életerős kulturális központok megteremtése olyan fontos életbevágó kulturális kérdés, amelynek elbírálása nem történhetik tisztán pénzügyi tekintetektől.”¹⁹

A kolozsvári és pozsonyi tudományegyetemek mellett a nagy múltú selmecbányai bányászati és erdészeti akadémia már 1918 végén, 1919 elején Magyarországra, Sopronba települt – 1920 és 1922 közötti soproni képviselőként Klebelsberg is sokat tett helyzetének javításáért. Az eperjesi evangélikus jogakadémia 1919 márciusában Miskolcra, a máramarosszigeti református jogakadémia 1921 júliusában Hódmezővásárhelyre tette át székhelyét. Utóbbi 1924 nyaráig, a miskolci 1949-ig működött. Az egyházi jogakadémiáktól ugyan már 1921-ben megvonták az állami támogatást, s Klebelsberg – majd utóda, Hóman Bálint is – többször hangoztatta, hogy elvi okokból sem kívánja fönntartani ezeket az intézményeket, az egyházak és az érintett városok (Miskolc mellett Eger és Kecskemét) támogatásával mégis fönntmaradhattak.

Az utódállamok területén maradt magyar felsőoktatási intézmények már 1919–1920 folyamán megszűntek: két gazdasági (Kassa és Kolozsvár) és két jogakadémiának (Kassa és Nagyvárad), valamint a Fiumei Kiviteli Akadémiának is ez lett a sorsa.²⁰ A csekély létszámmal működő hittudományi főiskolák egy része viszont az új államke-
retek között is tovább működhetett.

minden fontos problémára kitér, a továbbiakban csak az általam legfontosabbnak ítélt csomópontokat emelem ki Klebelsberg felsőoktatás-politikájából.

¹⁹ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92100025.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D47> (letöltve: 2018. 07. 10.).

²⁰ MOLNÁR László és ZSIDI Vilmos, szerk., *Magyarországi világi felsőoktatási intézmények a kezdetektől 1945/1948-ig* (Budapest, 2006), 51–52, 59, 60–61, 75, 79–81, 86. A hódmezővásárhelyi intézményről: PRESZTÓCZKI Zoltán, „Hódmezővásárhely első főiskolája: A Máramarosszigeti Református Jogakadémia utolsó éve”, in *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság évkönyve 2016*, szerk. PRESZTÓCZKI Zoltán (Hódmezővásárhely, 2016), 163–196.

Klebelsberg már miniszteri beköszöntő beszédében – sokat idézett mondata mellett, miszerint „nekünk dolgozni kell, és ne feledjük, hogy a magyar hazát ma első-sorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá” – is utalt az egyetemfejlesztés szükségességére. „Különös gondot kell majd fordítanunk három intézményre és ügyágra – jelentette ki 1922. június 19-én, a kultuszminisztérium tisztviselőinek. – Az egyik az orvosképzés. [...] A második nagy feladat a műszaki képzés, a harmadik a közgazdasági műveltség emelése. Mindezerért a klinikák, a műegyetem és a közgazdasági egyetem különös gondoskodásom tárgyát fogják képezni.”²¹ Másfél évvel később, államtitkári kinevezésének tizedik évfordulóján pedig ugyancsak tárcájának munkatársai előtt hangoztatta: „[...] fenn kell tartani a magyar tudományos munka folytonosságát, mert e nélkül derék néptanítói karunkra az a sivár szerep várna, hogy idegen művelődés behozatali cikkeit a magyar nép között széthordja. Minden egyetemi tanár ma egy honvéd és kedves Lajosom,²² pl. a debreceni klinikák elgondolásával és kivitelével több szolgálatot tettél a magyar propaganda ügyének is, mint a célzatosan megírt propagandafüzetek tízezrei, melyeknek többnyire úgysem hisznek. Ez a telep a külföldiek elragadtatással kifejezett véleménye szerint ritkítja párját az egész világon. Ezt látva, a külföld is beismeri, hogy azt a nemzetet, mely ilyet alkotott, kímélni kell, eltaposni nem szabad. Biztatást kaptam a pénzügyminiszter úrtól, hogy dacára a külföldi kölcsön²³ fölvétele következtében szükségessé vált fokozott takarékoságnak, a klinikai és technikai felszerelések szünetelni nem fognak.”²⁴

Klebelsberg miniszterségének első szakaszában, a nyomasztó anyagi gondok, az ország katasztrofális gazdasági helyzete ellenére is komoly – elsősorban a menekült egyetemek elhelyezésében, a vidéki univerzitások klinikáinak kiépítésében megnyilvánuló – egyetemfejlesztési beruházások valósultak meg. Ezek révén a sokszor hangoztatott „kultúrfölny”-gondolat szellemében a korábbi területéhez képest egyharmadára zsugorodott, lakosságának mintegy háromötödét, magyar anyanyelvű népességének egyharmadát elvesztő Magyarország lényegében megőrizte, sőt meghaladta az 1918 előtti felsőoktatási kapacitását. Ezt mindenképpen rendkívüli eredményként könyvelhetjük el.

Egy további súlyos örökség, az egész korszak szellemiségét mérgező – a népi-urbánus konfliktusok elmélyüléséhez is nagyban hozzájáruló – numerus clausus (1920: XXV. tc.) is megnehezítette Klebelsberg munkáját. Az akkoriban és napjainkban is kissé túlértékelt, rövid szövegű intézkedés a „tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról” rendelkezett. A numerus clausus meghozatala szükségszerű volt. 1918 után ugyanis az egyetemi és a főiskolai hallgatók létszáma meghaladta a háromszor

²¹ Klebelsberg Kuno beszédei..., 604–605.

²² A három vidéki egyetem orvoskarának kiépítésében és fejlesztésében kulcsszerepet játszó Tóth Lajos államtitkárt szólította meg Klebelsberg.

²³ A szigorú feltételekhez kötött népszövetségi kölcsönre utalt.

²⁴ 1924. január 12-i beszéde: Klebelsberg Kuno beszédei..., 621.

akkora államterületre szabott, világháború előttit. Így a felvételi lehetőségek korlátozása – elsősorban a tömeges értelmiségi munkanélküliség és az ebből adódó társadalmi feszültségek elkerülése érdekében – elkerülhetetlennek mutatkozott. Utóbbi veszélye azért is vált akuttá, mivel az utódállamok területéről Magyarországra repatriáltak – családtagokkal együtt mintegy 400 000 fő – többsége közalkalmazott és köztisztviselő, ezen belül is viszonylag nagy számban értelmiségi volt, így attól lehetett tartani, hogy a felsőfokú végzettséget kívánó szakmák telítődnek. Ráadásul a már említett menekült intézmények csaknem teljes tanári kara és hallgatósága is a „csonkaországba” szorult. A numerus clausus ésszerűségét mi sem bizonyította jobban, mint hogy a vidéki tudományegyetemek még az 1920-as évek végén is elhelyezési gondokkal küszködtek, ami különösen az eszköz- és helyigényes természettudományi és a műszaki képzést érintette negatívan.

A megalapozott rendelkezést az 1920. nyári, majd a szeptemberi nemzetgyűlési viták során azonban Magyarországnak és az utódállamokban élő magyar anyanyelvűeknek is súlyos károkat okozó irányba terelték, amikor a magyar lakosság – azon belül is különösen a keresztény értelmiség – tanácsköztársaság utáni, virulens antiszemitizmusát meglovagolva zsidóellenes élt adtak neki. Bár ez érzelmileg magyarázható volt, hiszen a tanácsköztársaság vezetőinek többsége zsidó származású volt, ami rendkívüli indulatokat gerjesztett, a numerus clausus azonban a zsidóságot kollektíve tette felelőssé a kommün alatt történelemért. Mint a hasonló állásfoglalások többsége, erkölcsileg és politikailag, valamint az állampolgári jogegyenlőség szempontjából ez is indokolatlan és védhetetlen volt. Még akkor is, ha a numerus clausus az izraelita vallásúakat nem zárta ki a felsőoktatásból (tehát sokak interpretációjától eltérően semmiképpen sem volt jogfosztó), „csak” a lakosságon belülinek megfelelő szintre kívánta csökkenteni hallgatói számarányukat (ami Klebelsberg minisztersége idején mindvégig magasabb maradt a 6%-ban rögzítetté). Ez a cél azonban éles ellentétben állt a zsidóság magyar társadalmi fejlődésben addig betöltött szerepével, a közép- és a felsőfokú képzést a többi felekezethöz sokkal inkább preferáló, magasabbra értékelő hozzáállásával. A keresztényeket kívánta – korábbi helyzetükhöz képest – előnyben részesíteni, de mint minden, a társadalmi folyamatokba mesterségesen beavatkozni kívánó döntés, nem ér(het)te el a célját. Éppen ellenkezőleg: olyan sebeket ejtett, melyek máig sem gyógyultak be, ezért gyakran manapság is indulatokkal teli vitákra ad szomorú alkalmat.

A szakfőiskolákra egyébként nem kiterjedő numerus clausus törvényben ugyan szó sem esett a zsidókról, mindenki tudta azonban, hogy a 3. § kitétele elsősorban ellenük irányul: „[...] arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenctized részét”.²⁵ Mindezt – ha valaki az 1920. szeptemberi nemzetgyűlési viták

²⁵ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000025.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38> (letöltve: 2018. 06. 10.).

után kételkedett volna benne – még inkább egyértelművé tette a törvényt kiegészítő 1920. évi 123.033. számú VKM rendelet, amely az izraelitákat külön nemzetiségként, számarányukat pedig 6%-ban határozta meg.²⁶ Mivel az izraeliták az 1910-es években már az egyetemi és főiskolai hallgatóság mintegy egyharmadát tették ki, a numerus clausus végrehajtási utasításával világossá vált, hogy a jogszabályt leginkább az ő kárukra hozták. Emellett a numerus clausus a nőket és másokat is hátrányosan érintett, mivel általánosságban korlátozta az egyetemre és főiskolára felvehető hallgatók számát. Mindezzel együtt is csak néhány ezer fiatal jövőjét befolyásolta, hiszen az egyetemi és főiskolai hallgatók száma az 1920-as évek közepétől 15 000 fő körül mozgott, azaz kevesebb mint a huszada volt a jelenleginek. Ezenkívül – szemben a későbbi, az állampolgári jogegyenlőséget immár alapjaiban sértő zsidótörvényekkel – kizárólag az egyetemre készülő izraelita korosztályt érintette, az ő számuk pedig viszonylag alacsony volt. Semmilyen más területen nem szabályozták a nemzetiségnek minősített zsidók elhelyezkedését, így a gazdasági életben és az értelmiségi szakmákban betöltött szerepük változatlanul igen erős maradt.

A numerus clausus elsősorban egyébként sem a társadalom többségénél lényegesen jobb anyagi lehetőségekkel rendelkező zsidóságnak, hanem Magyarországnak ártott. Az indulatos nemzetközi támadásokon kívül négy további okból is: 1. a tehetősebb zsidó fiatalok külföldön tanultak tovább, így hazájukba visszatérve jóval szélesebb látókörrrel, alaposabb nyelvtudással rendelkeztek, mint keresztény társaik – ennek következtében pedig sokkal kedvezőbben helyezkedhettek el a szabad értelmiségi pályákon. (Az állami tisztviselői helyeket szinte kizárólag a „keresztény-nemzeti” középosztály tagjai töltötték be.) 2. Ezek a hallgatók néhány éven át nem Magyarországon költötték a pénzüket, ami komoly bevételektől fosztotta meg a magyar államot. 3. Közülük végül sokan – gyakran éppen a legtehetségesebbek – külföldön maradtak, és ott értek el komoly sikereket a tudományos és a művészeti életben. 4. Az utódállamokban élő magyar értelmiségi fiataltságot éppen a magyar numerus claususra hivatkozva igyekeztek háttérbe szorítani. Mindez a magyar nemzetpolitika szempontjából is tragikus következményekkel járt, mivel az 1920 körüli tömeges elvándorlás mellett ez volt a másik oka annak, hogy a határokon túli magyarság értelmiségének aránya még napjainkban is jelentősen alulreprezentált az ottani, államalkotó nemzetekhez képest.

Mindennek alapján nem értek egyet azokkal, akik az egyébként komoly társadalmi és politikai támogatást élvező numerus clausus törvényt a holokauszt első állomásának tekintik. Számomra ez a felfogás ahistorikus és elfogadhatatlan. A numerus clausust követelőknek ugyanis eszük ágában sem volt a zsidóságot fizikailag megsemmisíteni: kizárólag az egyetemeken történő háttérbe szorításukért, korábbi felülreprezentáltságuk megszüntetéséért küzdöttek. Kétségtelen, hogy ez távol állt a demokráciákban szokásos jogegyenlőség eszméjétől – amely a faji vagy vallási alapon történő megkülönböztetést

²⁶ *Magyarországi rendeletek tára: Ötvennegyedik folyam* (Budapest, 1920), 1455–1460.

teljes joggal tiltja –, de legalább ilyen messze a zsidók kiirtásának követelésétől is. Ennek ellenére is kétségtelen, hogy a jórészt a tanácsköztársaság következtében kialakult antiszemita közhangulat hozzájárult a zsidótörvények későbbi elfogadásához. Még akkor is, ha a húszas években az antiszemita többsége – hogy Gömbös Gyula 1932-es, híres miniszterelnöki programbeszédét idézzem – „revideálta” az álláspontját, észrevéve, hogy nem a zsidókérdés az egyetlen vagy a fő oka Magyarország nehéz helyzetének. Ezt azok is elég hamar belátták, akik kultuszkönyveikkel hozzájárultak az ellenforradalmi rendszer ideológiai alapvetéséhez (Szabó Dezső *Elsodort falujára*, Szekfü Gyula *Három nemzedékére*, Tormay Cécile *Bujdosó könyvére*, Kosztolányi Dezső publicisztikájára, Bangha Béla vagy Prohászka Ottokár írásaira és beszédeire gondolok).

A numerus clausus 1920. szeptember 21-i elfogadása is meglehetősen sajátos körülmények között történt. Teleki Pál miniszterelnök és Bethlen István be sem mentek a parlamentbe, Klebelsberg – akárcsak a kisgazdapárti honatyák – a szavazás előtt távozott az ülésteremből, ahol egyébként a képviselők kevesebb mint egyharmada, a tizenhárom miniszterből pedig mindössze három tartózkodott. Végül a 64 jelenlévőből 57-en voksoltak a törvény mellett.²⁷

A már jelzett okokból azonban Bethlen és Klebelsberg is szükségesnek tartották a zárt szám – amit az azóta Magyarországon folyamatosan fennálló numerus clausus eredetileg jelent – bevezetését a felsőoktatásba. Úgy vélték, csak így lehet korlátozni a már 1918 őszétől rendkívüli mértékben megnövekedett hallgatói létszámot. Ugyanakkor ellenezték az 1920-as jogszabály antiszemita élett, és későbbi cselekedeteikkel bizonyították, hogy következetes konzervativizmusukkal és nemzeti liberalizmusukkal nem fér össze a zsidóellenesség. Bethlenhez hasonlóan Klebelsberg is számos beszédében és írásában utalt erre. Például 1930 februárjában a Pesti Izraelita Hitközség székházában az *Egyenlőség* című folyóirat fennállásának 50 éves jubileuma alkalmából rendezett hitközségi díszülésen kijelentette: „Közismert dolog, hogy én a numerus claususról szóló törvényjavaslatot nem szavaztam meg. (Percekig zúgó éljenzés, a jelenlévők felállanak és sokáig ünneplik a minisztert.) Közismert dolog, hogy a szavazásnál kimentem a folyosóra és ott a következőket mondtam: Nagy baj lesz még ebből!”²⁸ Nyilvánvaló, hogy maga a gesztus, az ünnepélyen való megjelenés már önmagában is valamiféle állásfoglalás volt. (Hasonlók miatt vádolták Klebelsbergert – és Bethlent is – gyakran zsidóbarátsággal.) Ezért Klebelsberg szavai nem pusztán a nyilvánosságnak szóltak, hanem az egész zsidóságot kívánták megnyugtatni. Az egyéni érzelmeit sokkal inkább kifejező magánleveleiből vett idézetekkel is bizonyíthatjuk, hogy mit is gondolt a nume-

²⁷ A kérdéskörrel részletesebben ld. az adatgazdag, ám tendenciózus, forrásait a koncepciójához válogató és igazító monográfiát: Kovács M. Mária, *Törvénytől sújtva: A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945* (Budapest, 2012). Nála sokkal árnyaltabban közelít a témához GYURGYÁK János, *A zsidókérdés Magyarországon: Politikai eszmétörténet* (Budapest, 2001), 117–123, illetve a *Trianon és a magyar...* című, megjelenés előtt álló kötet több tanulmánya, BATALKA Krisztina, DEBRECENI Péter, GALI Máté, HARASZTI György, HOLLÓSI Gábor, JOÓ András, OROSZ László és VESZPRÉMY László tollából.

²⁸ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, K 428, Hírkiadás, 1930. február 3.

rus claususról. Az ekkoriban barátjává vált porosz kultuszminiszternek, Carl Heinrich Beckernek például 1926 elején azt írta: amikor a magyar kormány nevében, Genfben kellett védenie a numerus clausus rendelkezéseit, igen kellemetlen helyzetbe került, mivel képviselőként meg sem szavazta azt, ráadásul a törvény fogalmazását sem tekinti sikerültnek.²⁹

A Népszövetség hivatkozott genfi tanácsülésére 1925. december 10-én került sor. Klebelsberg hangoztatta, hogy a numerus clausus „[...] átmeneti rendszabály, amely a trianoni békeszerződésből folyó helyzetünkből következik, s amely megváltoztatható, mihelyt társadalmi és gazdasági életünk régi stabilitását visszakapja”. Mondandóját pedig így összegezte: „A numerus clausus átmeneti intézkedés, amely nincs érvényben a szakiskolákon [itt a szakfőiskolákról van szó]. Amikor még élénk emléken élt a proletárdiktatúra, amikor Magyarországot feldarabolták, az országot menekültek árasztották el és a megélhetés válságba jutott, a magyar középosztály még bizonytalan helyzetben van és a lelkekben túl nagy a feszültség, úgyhogy a törvény eltörlése könnyen szakadást idézhetne elő a zsidó és a keresztény társadalom között. Mi azonban éppen ezt kívánjuk elkerülni.” Felszólalásának hatására a tanács – „abban a várakozásban, hogy a törvényt a közeljövőben módosítani fogja” – elfogadta a magyar kormány nyilatkozatát.³⁰ Hogy Klebelsberg szavai nem csak üres szólamként hangzottak el, tanúsítja, hogy 1926-tól az utasítására enyhítettek az egyetemeken – az egyébként addig se mereven betartott – zsidókvótákon, majd 1928-ban sor került a törvény módosítására is.

Egyébként már 1924 januárjában is hangsúlyozta: „Nem csinállok titkot abból, hogy én a numerus clausust elvileg nem helyeslem. Mert egy nemzetnek csak az állhat érdekében, hogy minél több kiművelt tagja legyen. Mi azonban egészen sajátos helyzetbe kerültünk. Elvesztettük az ország kétharmad részét, ahonnan az intelligencia visszaözlönlött erre a maradék Magyarországra, úgy hogy ma kétségtelenül kelletténél nagyobb számban vannak az intelligenciának olyan tagjai, akiket a maguk szakmájában foglalkoztatni nem vagyunk képesek.”³¹ 1928-ban pedig a Rómában kiállító magyar művészek és az amszterdami olimpia magyar sikerei kapcsán fejtette ki: „A magyar tudásnak a magyar technikának és közgazdasági kultúrának is ilyen diadalokra van szüksége és akkor *nem lesz szükség numerus claususra sem, mert nem az eszközök számát kell csökkenteni, hanem a fókák számát kell szaporítani.* De ez a fókatenyésztés elsősorban nem állami feladat, hiszen a nagy angol közgazdászok alig követeltek mást az államtól, mint hogy lehetőleg keveset avatkozzék bele a gazdasági életbe és lehetőleg ne zavarja annak folyását.” (Kiemelés az eredetiben.)³²

²⁹ GStA PK VI. HA, NI C.H. Becker, 5754, Klebelsberg Kuno levele Carl Heinrich Beckernek, 1926. január 9.

³⁰ MNL, MOL K 428, Hírkiadás, 1925. december 10. és 12.; Id. még Kovács M., *Törvénytől sújtva...*, 187–191.

³¹ *Klebelsberg Kuno beszédei...*, 403.

³² Uo., 66.

Ugyanakkor Klebelsberg, akárcsak Bethlen, nem szerette volna, ha az izraelita egyetemi és főiskolai hallgatók száma ismét a világháború előtti szintre – ami az összlakosságon belüli arányuk több mint ötszöröse volt – emelkedett volna. A zsidóság érdekében sem tartotta ezt kívánatosnak, hiszen újbóli térnyerésük az 1920 utáni antiszemita hangulatot erősítette volna. Ráadásul Klebelsbergnek a bajtársi egyesületek, főleg az 1919-ben alakult – akkoriban s olykor később is az izraeliták felsőoktatásból történő teljes kizárását, a numerus nullust követelő – Turul és a Hungária szította antiszemita akciókkal is meg kellett küzdenie, amelyek többször vezettek a felsőoktatási intézmények ideiglenes bezárásához. A fiatalok tiltakozásának fő oka az volt, hogy az izraelita hallgatók száma még a numerus clausus elfogadása után is meghaladta a népességen belüli 6%-os arányukat.³³ Amikor például Klebelsberg 1927 februárjában Szegedre látogatott, és elterjedt az egyébként hamis hír, hogy hamarosan eltörli a numerus clausust, az ottani turulisták egy része az antiszemita Erger-Berger kezdetű nótát dalolva tüntetett ellene.³⁴

Az ehhez hasonló jelenségek a numerus clausus törvény módosítását elengedhetetlennek vélő Klebelsbergre is hatással voltak. 1926. november 3-án Bethlennek írott bizalmas levelében kijelentette, hogy nemzetközi nyomásra a numerus clausus törvényt meg kell ugyan változtatni, „[...] de nem azért, hogy a zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem azért, hogy bizonyos racionális enyhítéssel az intézmény lényegét megmentsük. Erre nézve meg is vannak eszméim (autonóm felvevőbizottság az egyetemen, az értelmi képességek, az egyes tantárgyakban mutatott előmenetel mellett a magaviselet és a testnevelés osztályzatának hangsúlyozása stb.). [...] A zsilip teljes felhúzását katasztrofálisnak tartanám, és így a diszkrét keresztény politikusoknak belevonásával oly szöveg megkonstruálását látom szükségesnek, amely genfi vagy hágai beavatkozáshoz praetextust [ürügyet] nem ad.”³⁵ Klebelsberg mindezt nem antiszemita éllel, sokkal inkább a zsidóellenes indulatok újbóli felkorbácsolásának leszerelése érdekében vetette papírra. Tudta, hogy a zárt szám teljes megszüntetése a már amúgy is meglévő értelmiségi munkanélküliség növekedésének veszélyével járhat,

³³ A bajtársi egyesületek történetét az utóbbi esztendőkből a legalaposabban Kerepeszki Róbert és Szécsényi András – elsősorban a Turulról született – tanulmányai elemezték. Összefoglaló munkáik: KEREPESZKI Róbert, *A Turul Szövetség 1919–1945: Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban* (Máriabesnyő, 2012); SZÉCSÉNYI András, *A korszellem bálójában: Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat rendszere, működése és nemzetközi beágyazottsága Magyarországon (1935–1944)* (Budapest, 2016). Az Emericanáról: UJVÁRY Gábor, „Egyetemi ifjúság és katolicizmus a »neobarokk társadalomban«” in UJVÁRY Gábor, *A harmincharmadik nemzedék: Politika, kultúra és történettudomány a »neobarokk társadalomban«*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde (Budapest, 2010), 413–493. Összefoglaló jelleggel ld. még: LADÁNYI Andor, „Egyetemi ifjúsági szervezetek a Horthy-korszakban”, *Educatio* 2 (1995): 265–284.

³⁴ Az ezzel kapcsolatos újságcikkeket idézi KISS Róbert Károly és VAJDA Tamás, *Egyetemi ifjúsági egyesületek Szegeden 1919 és 1944 között* (Szeged, 2012), 221–225. Az Erger-Berger kezdetű nóta refrénje: Erger-Berger, Schossberger / Minden zsidó gazember.

³⁵ *Bethlen István titkos iratai*, Az iratokat s. a. r., bev. és a magyarázatokat írta SZINAI Miklós és SZÜCS László (Budapest, 1972), 256–257.

azt pedig ő sem akarta, hogy a zsidó hallgatók arányszáma ismét a háború előtti szintre emelkedjen. Részben jogos meggyőződése volt ugyanis, hogy az izraeliták 1910-es évek eleji, rendkívül magas felülreprezentáltsága komoly feszültségeket okozna, nemcsak a felsőoktatásban, de a nagypolitikában is.

A numerus clausus 1928. évi módosítása (1928: XIV. tc.) – a felvételt a „népfaj vagy nemzetiség országos arányszámához” kötő szövegrész törlésével – ezért csak enyhítette, ám alapjaiban nem változtatta meg a korábbi szabályozást. Az így megváltoztatott 3. § szerint a felvételi „[...] engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérő megelőző tanulmányi eredményeire, illetve szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy elsősorban a hadiárva és a harctéri szolgálatot teljesítettek és a közalkalmazottak gyermekei, továbbá a különféle foglalkozási ágakhoz (mezőgazdasághoz, iparhoz, kereskedelemhez, szabad foglalkozásokhoz stb.) tartozóknak gyermekei az ezen foglalkozásokhoz tartozók számának és jelentőségének megfelelő arányban jussanak a főiskolákra és a fölvettek száma az egyes törvényhatóságok között is igazságosan osztassék fel”.

A Klebelsberggel többször is egyeztető Bethlen István 1926 novemberében jelentette be nyilvánosan a törvény közelgő módosítását, majd hosszú egyeztetések után a kormánypárt 1927. október 19-i ülésén szolt erről. Szándékában a saját és a Klebelsberg antiszemitizmust következetesen elítélő álláspontja mellett az is döntő szerepet játszott, hogy a Népszövetség állandó nyomást gyakorolt a magyar kormányra ennek érdekében. A kormánypárton belül sokan, a szélsőjobb színté egységesen, az egyetemeken pedig a hangadó bajtársi egyesületek is keményen – rendezavarásoktól, tüntetésektől és a már szinte szokásos „zsidóverésektől” sem visszariadva – elleneztek a szabályozás zsidóságra nézve kedvező megváltoztatását. Végül a képviselőházban 1928. február 9–28., a felsőházban március 13–14. között került sor a módosítás tárgyalására. Mivel a törvényjavaslat az 1920-as törvényből kizárólag a nemzetiségi-faji kvóta törlését javasolta, elfogadása után is megmaradt az egyetemeken a zárt szám. Ezt az értelmiségi munkanélküliségtől való félelem mellett az is indokolta, hogy a kormánypártban senki – Bethlen és Klebelsberg – sem kívánta a felsőoktatási intézményekben az izraeliták számának ugrásszerű emelkedését. Arányuk azonban – Klebelsberg törekvéseinek is megfelelően – ha lassan is, de éveken át nőtt, az 1928/29-es 8,8%-ról az 1932/33-as 12,5%-ig (beleértve ebbe a hittudományi karok és főiskolák hallgatóit is), majd 1933-tól ismét csökkenni kezdett.³⁶

³⁶ LADÁNYI ANDOR, „A Numerus clausus-törvény 1928. évi módosításáról”, *Századok* 6 (1994): 1117–1148; DRABANCZ M. RÓBERT, *Disputák a kulturális igazgatásról: Az 1920-as évek második felének sajtónyilvánosságában*. Doktori (PhD-) értekezés (Debrecen, 2007), <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/85756/ertekezés.pdf;jsessionid=BB3090E309DCCD544906783A7F021733?sequence=5> (letöltve: 2014. 08. 10.), 128–137; KOVÁCS M., *Törvénytől sújtva...*, 189–211. Érdekes és alapos esettanulmány KEREPEZKI RÓBERT, „A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben”, *Múltunk* 4 (2005): 42–75.

A menekült egyetemek ügye, illetve a numerus clausus tehát mindvégig meghatározta Klebelsberg felsőoktatás-politikáját, amely minisztersége első éveiben kiemelt helyet foglalt el kulturális politikáján belül. Ebben a személyes vonzalmon túl anyagi és taktikai megfontolások is komoly szerepet játszottak. A háború utáni – struktúraváltást igénylő – gazdasági helyreállítás idején ugyanis nem igazán kínálkozott lehetőség az államháztartást megterhelő, nagyobb beruházások beindítására – márpedig a közoktatás tervezett újjászervezése ezt igényelte volna. Emiatt került előtérbe a közgyűjtemények – könyvtárak, múzeumok és levéltárak – intézményrendszerének átalakítása, az egyetemek és a Magyar Tudományos Akadémia helyzetének stabilizálása, a külföldi magyar intézetek létrehozása, illetve a történettudomány támogatása. Erre az időszakra esik Klebelsberg tudatos középosztály-politikájának, illetve ehhez kapcsolódóan a kultúrfőlény és a neonacionalizmus programjának szellemi megalapozása is.

Klebelsberg – elsősorban a klasszikus német elképzelések nyomán – a tudományos intézmények három típusát különítette el: a Magyar Tudományos Akadémiát, a kutatások elsődleges bázisát jelentő egyetemeket és a közgyűjteményeket. Negyedikként pedig a szorosabban vagy gyengébben ezekhez kapcsolódó, önálló kutatóintézeteket – mint például az általa alapított konstantinápolyit, illetve bécsit vagy a tihanyi biológiaiit – is idesorolta. (Utóbbiak szerepe azonban a két világháború között – mikor még az MTA sem rendelkezett kutatóintézeti hálózattal – korlátozott maradt.) Közülük a legfontosabbnak a felsőoktatást tekintette. Ezt támasztják alá a statisztikai adatok is, melyek szerint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium teljes büdtségének 1922/23-ban 25,78%-át (beruházási összegeinek – a menekült egyetemek elhelyezésének költségei miatt – 80,53%-át), 1926/27-ben 17,60%-át (beruházási kereteinek már „csak” 25,93%-át) fordították felsőoktatásra. A tárcához tartozó sok-sok területet figyelembe véve ez rendkívül magas aránynak számított. Annál is inkább, mivel az egyetemi és főiskolai hallgatók összlétszáma – dacára annak, hogy meghaladta az 1918 előtti – napjainkhoz viszonyítva rendkívül alacsony volt, és az 1920-as évek közepéig erősen ingadozott. (1919: 18 449; 1920: 10 005; 1921: 14 234; 1922: 17 306; 1923: 18 347; 1924: 15 096; 1925: 13 508 fő; ezután Klebelsberg haláláig 15 000 körül állandósult.)³⁷

Változatlanul a jog- és államtudományi kar vonzotta a legtöbb hallgatót (a diákok valamivel több mint 30%-át; 1930/31-ben – a további adatok is erre a tanévre vonatkoznak – 5401-et). Klebelsberg ezért is próbálta a jogi képzést megreformálni, az abban részt vevők arányát csökkenteni. Őket követték a bölcsészek 2457-en – a szegedi egyetem kivételével a természettudományi szakok ekkor még a bölcsészkarokhoz tartoztak –, az orvosok 2202-en (ehhez hozzáadható a gyógyszerészeti tanfolyamok 235 hallgatója is), majd – szinte azonos arányban – a műegyetemisták 1427-en, a közgazdászok 1397-en és a valamelyik felekezet hittudományi képzésén tanuló 1348 fő. A gazdasági (795), illetve az egyéb főiskolások (791) száma ezekhez képest jelentéktelen

³⁷ *A magyar tudománypolitika alapvetése*, 14, 41.

volt. A művészeti iskolák (összesen 1491 diák) akkor még csak félig-meddig számítottak felsőfokúknak.³⁸

Klebelsberg éppen ezen arányok miatt szorgalmazta a felsőoktatás szerkezetátalakítását, hiszen már a húszas évek elején felismerte a természet-, részben pedig a műszaki tudományok egyre növekvő jelentőségét, illetve azt, hogy a szolgáltató szektor szerepe is mind fontosabbá válik. Ez irányú törekvéseinek megvalósítására azonban csak minisztersége második szakaszában gondolhatott, mivel fejlesztésük komoly befektetéseket igényelt. Emiatt szervezett 1926-ban több száz meghívottal a Műegyetemen Természet-, Orvos-, Műszaki és Mezőgazdaságtudományi Országos Kongresszust, és ezért hozta létre ugyanekkor az Országos Természettudományi Alapot, majd ennek kezelésére az Országos Természettudományi Tanácsot (1930: VI. tc. a természettudományok fejlesztése érdekében teendő intézkedésekről). Klebelsberg 1926-os kezdeményezése nyomán 1927-ben alakult és 1929-ben kezdte meg működését a természettudományi – elsősorban a magáncélokot szolgáló ipari, illetve mezőgazdasági – kutatásokat finanszírozó társadalmi egyesület, a Széchenyi Tudományos Társaság is. A két utóbbi szervezet 1944-ig mintegy másfél-másfél milliós, összesen tehát kb. hárommillió pengős támogatással segítette a jelzett tudományterületek kutatásait. Ezek az összegek azonban – a tőkeerős bankok, gyárak és vállalatok adakozókészségének hiányában – csekélynek bizonyultak a jelzett tudományágak gyors felfuttatására.³⁹

Pénzügyi okok nehezítették azt is – mint 1929-ben Klebelsberg hangsúlyozta –, „[...] hogy minden szak mind a négy egyetemünkön egyenletesen legyen kiépítve. Ezért specializálnunk kell, hiszen Poroszországban például a természettudományokban nem Berlin, hanem Göttingen a vezető egyetem. Ugyanígy Szegeden a természettudományokat, a tősgyökeres Debrecenben a hungarológiát, magyar néprajzot, folklórt, antropológiát és az ezzel rokonszakokat kellene behatóan művelni, Pécsnek pedig a modern nyelvek és irodalmak kultusza juthatna. Budapesten máris fejlesztettem a történeti szakot, amely irányban még tovább lehet menni. Ilyen okos munkamegosztás esetén állami többköltségek nélkül is eljuthatunk odáig, hogy minden nagy vidéki városnak meglesz a maga specialitása tudományos téren is.”⁴⁰ Klebelsberg gyakran ismételte, hogy az előbbi súlypontokkal Pécsen a magyar Heidelbergnek, Szegedet pedig a magyar Göttingennek szeretné kiépíteni, ám észszerű elképzeléseinek realizálását a helyi érdekeket előnyben részesítő, többnyire már akkor is ciklusokban gondolkodó politikusok meghiúsították.

³⁸ *Magyar statisztikai zsebkönyv I. évf.*, szerk. és kiadja a m. kir. Központi Statisztikai Hivatal (Budapest, 1933), 126–130.

³⁹ MÓRA László, „Az Országos Természettudományi Tanács és Alap működése (1926–1944)”, *Technikatörténeti szemle* 17 (1988–89): 177–193; MÓRA László, „A Széchenyi Tudományos Társaság és a magyar természettudományi és technikai kutatások”, *Technikatörténeti szemle* 18 (1990–1991): 63–78; PALLÓ Gábor, „Német tudományos modell Magyarországon: Klebelsberg tudományos rendszere”, *Magyar Tudomány* 11 (2002): 1462–1473.

⁴⁰ KLEBELSBERG Kuno, *Jöjjetek harmincas évek!* (Budapest, 1930), 63.

A jelzett gondok ellenére a közvélemény indokolatlanul magasnak tartotta a felsőoktatás költségvetési támogatását. Emiatt Klebelsberg állandó támadásoknak volt kitéve. Gyakran vádolták a sajtóban és a parlamentben luxuskiadásokkal, de a – különösen az egyetemi hallgatók körében – népszerű és nagy hatású, vitriolos tollú Szabó Dezső germanizálási szándékokat is tulajdonított neki. „A minisztériumban az irányító helyek nagy részét, az egyetemek katedráit blútfervántok [vérrokonok] töltötték meg. [...] Ráépített Szeged és Pécs nyakára egy-egy súlyos egyetemet azzal a nagyszerű érveléssel, hogy ne szaporítsuk a szellemi proletárságot. Pécs és Szeged város lakosságának és környékük azon néprétegének, mely emberanyagot küld az egyetemekre: túlnyomó része sváb. A numerus clausus ügyes kezelésével s a kitűnő földrajzi helyzettel tehát el lehet érni, hogy az egyetemek a magyar élet minden helyét egyhamar e derék faj kebeléből lássák el. Szegeden ezt a célt ideig-óráig elálcázza az Erdélyből odakerült magyar diákok kultúrkoksmázása. [...] Nem többet jelentett volna-e a magyarságnak, ha azzal a pénzzel, melyet a szegedi és pécsi egyetemekre rápotemkinozott, megmentette volna a székelyudvarhelyi kálvinista gimnáziumot s a magyarság más erdélyi iskoláit?”⁴¹

Hasonlóan vélekedett Bajcsy-Zsilinszky Endre is, aki 1931-es, programadó írásában kijelentette: „Az elszakított területek magyar egyetemeinek teljes egészükben való áttelepítése, illetőleg kiépítése nincs arányban a ma szükségleteivel, az ország gazdasági helyzetével és a népnevelés alsó fokozatainak égbekiáltó hiányosságaival. Elegendő lett volna ezeknek az egyetemeknek egyelőre csak szimbolikus átmentése, akként, hogy minden egyetem csonka maradjon és csak egy-egy fakultást foglalt volna magába, de ezt azután annál tökéletesebb szellemi és tárgyi fölszereléssel.”⁴²

Szabó Dezső és Bajcsy-Zsilinszky Endre Klebelsberggel szembeni kritikáját akkorigban a politikusok és az újságírók többsége is osztotta. Egyáltalán: egész kultúrpolitikáját sokat támadták, s majd csak 1932 őszén bekövetkezett halála után kezdték értékelni. Életében a legtöbben nem ismerték föl egyetempolitikai elképzeléseinek fő szempontját: a vidéki felsőoktatási intézmények – akár Budapest rovására történő – megerősítésének vágyát. Klebelsberg Debrecenben, Szegeden és Pécsen új kulturális, tudományos központokat kívánt kialakítani, hogy a városok fejlődésének tudatos serkentésével, a decentralizációval enyhítse a főváros vízfejűségét. Bár Klebelsberg a budapesti – 1921-től Pázmány Péter nevét viselő – tudományegyetem széles körű önállóságot élvező Közgazdaságtudományi Karán meghívott előadóként oktatott az 1920-as évek legelején (1920/21-ben közjogot és közigazgatási jogot, az 1921/22-es tanév első felében pedig közjogot),⁴³ a főváros felsőoktatásban és tudományos életben betöltött (túl)súlyát igyekezett megtörni. Ő mindezt kultúrgeográfiának nevezte, és tágabb összefüggésbe

⁴¹ SZABÓ DEZSŐ, *Kultúrfölény és kultúrpolitika*, Szabó Dezső füzetek 19–20, 1936. július, 46, 51. (Szabó pamfletje már jóval korábban megszületett.)

⁴² BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE, *Nemzeti radikalizmus* (Budapest, [1931]), 113.

⁴³ *A budapesti kir. magyar tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar almanachja 1920/21 tanév* (Budapest, 1922), 13; *A budapesti kir. magyar tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar almanachja 1921/22 tanév* (Budapest, 1923), 16.

helyezte. Azt gondolta, hogy céljai megvalósulása esetén – miként 1927 februárjában írta – a vidék műveltségi szintje fokozatosan közeledhet Budapestéhez. Így „[...] négyfajta, négyfokú közművelődési gócpont alakul Magyarországon: Budapest, az egész országot összefogó központ, az egyetemi városok mint a magas kultúrának az ország területén tervszerűen szétszórott központjai; a törvényhatósági városok és megyei székhelyek mint középiskolai városok, és végül a járási székhelyek, ahol mindenütt polgári iskolák lesznek”.⁴⁴

Klebensberg decentralizációs, avagy kultúrgeográfiai törekvései annál is inkább megalapozottak voltak, mivel a trianoni békeszerződés következtében Magyarország hat teljes körű regionális központjából ötöt (Zágráb, Pozsony, Kolozsvár, Kassa, Temesvár), a négy hiányos funkciójából egyet (Nagyvárad) elveszített. Az előbbi kategóriából Debrecen, az utóbbiból pedig Szeged, Pécs és Győr maradt meg – Győr kivételével éppen az egyetemi városok, amelyeket Klebensberg kultúrtartományi központnak, a magaskultúra terjesztőjének szánt.⁴⁵ Határozott tervét 1926-ban így összegezte: „A kultúra területén folyó versenyben egy egyetem egy dreadnought-hoz [nagy csatahajóhoz] hasonlatos s nekünk nem lehetett és nem volt szabad ilyen nagy egységeket, tényezőket elveszteni. Elhatározásunkban, hogy mind a három vidéki egyetemet fenntartjuk, a legfőbb rúgók egyike az a szándék volt, hogy végkép felhagyjunk a kulturális központosítás rendszerével, s elszántan és bátran a decentralizáció útján haladjunk. [...] Magas bíróságok és állami hivatalok, középiskolák és kórházak önként átadták épületeiket, vidéki városok nagy anyagi áldozatot hoztak, magánosok nagy adományokkal járultak hozzá, hogy a menekült egyetemek új, habár szerény otthonhoz jussanak.”⁴⁶

Utóbbi megállapítás jelzi, hogy az érintett városok maguk is komoly anyagi áldozatot vállalva – az állami hozzájárulást jelentős mértékben kiegészítő összegekkel – segítették a fejlesztéseket, amelyek Szeged és Debrecen esetében komoly és látványos sikert hoztak. Ennek megfelelően az 1920-as években e két univerzitás jóval gyorsabban fejlődött, mint a pécsi. Rosszmájú, ám némi alappal bíró megjegyzések szerint ez azért történt így, mivel Bethlen István 1922-től Debrecen, Klebensberg 1926-tól Szeged képviselője volt. Mindenesetre a három vidéki centrum egyetemi központtá válása hosszú távon is meghozta a gyümölcsét, hiszen e városokban a felsőoktatás – és a részben ahhoz kapcsolódó kutatási szféra – napjainkban is húzóágazatnak számít.

A budapesti egyetemmel éppen azért romlott meg Klebensberg viszonya, mivel a főváros – a kezdeti ígéretek ellenére, a vidéki helyszínekkel szemben – semmiféle támogatást sem biztosított nagyvonalú tervének, a budapesti természettudományi központnak a megvalósítására. Klebensberg 1926–1927-ben a „magyar Dahlemet” – Dahlem Berlin egyik külvárosa, világhírű kutatóintézetek székhelye – kívánta Lágymányos mocsaras

⁴⁴ KLEBELSBERG Kuno, *Neonacionalizmus* (Budapest, 1928), 16.

⁴⁵ SZABÓ Atila, „Klebensberg Kuno kultúrgeográfiai stratégiája a területi revízió szolgálatában”, *Tér és Társadalom* 2 (2011): 223–236.

⁴⁶ KLEBELSBERG Kuno, *Magyar kulturpolitika a háború után, Budapesti Szemle*, 1926, 201. köt., 581–583. sz., 6.

részen felépíteni, a budapesti felsőoktatási intézmények természettudományi tanszékeinek, illetve az ilyen profilú kutatóhelyeknek egy helyszínre tömörítésével. Mindez – a párhuzamosságok kiküszöbölése révén – az addiginál sokkal intenzívebb, hatékonyabb és eredményesebb munkát eredményezett volna, ám az egyéni és az intézményi érdekek felülírták Klebelsberg elképzeléseit. Csalódottságában bizalmatlanná vált Budapesttel szemben, s még inkább a vidéki univerzitások bővítését sürgette.⁴⁷ Bár a „magyar Dahlem” ötlete megghiúsult, később részben mégis realizálódott, hiszen 2001-ben az általa megálmodott területen adták át az ELTE Természettudományi Karának új campusát.

Debrecenben a nagyerdei klinikai telep 1914-ben megkezdett, majd a világháború miatt leállt építése 1922-től folytatódott, s végül 1927-ben ért véget. Ünnepélyes átadására két lépcsőben, 1923-ban, illetve még a tényleges befejezés előtt, 1926. október 17-én került sor, mindkétszer Klebelsberg, illetve az utóbbi esetben – amikor Tisza István szobrát is együtt leplezték le – a kormányzó jelenlétében. 1927. június 3-án ismét mindketten részt vettek a központi épület alapkövetételén, és az egyetem ugyanezen a napon díszdoktorává avatta Klebelsberget. (Szinte ugyanekkor alapították a maga nemében Magyarországon mindmáig legnépszerűbb Debreceni Nyári Egyetemet is.) Klebelsberg az 1932. május 15-i megnyitó ünnepélyen is díszvendég volt – igaz, immár magánemberként.⁴⁸

Szeged központjában az 1926. október 5-i alapkövetéssel kezdődtek az egyetemi építkezések, amelyekhez nagyszabású városrendezési terv csatlakozott. Mindez a város komoly – mégis megtérülő – eladósodásához vezetett. Klebelsberg a munka minden fontos fázisánál jelen volt, gyakran maga döntött a jelentős elvi kérdésekben. A Dóm tér kialakításának kezdő és záróaktusánál Horthy Miklós is tiszteletét tette. A szegedi „Ünnepek hetén”, 1930. október 24-én szentelték föl a Fogadalmi templomot – az ünnepi miséhez Dohnányi Ernő komponálta a misét. A következő napon pedig az (egyébként még nem teljesen kész) egyetemi épületegyüttest, a Nemzeti Emlécsarnokot (Pantheont) és a Nemzeti Megújulás emlékművét avatták föl, illetve Szeged-Rókuson – szintén a kormányzó és Klebelsberg jelenlétében – átadták az 1926-tól létesített 5000. népiskolai objektumot (ami osztálytermet vagy tanítói lakást jelentett). Jó fél év múlva, 1931 májusában már „az egyetemépítő miniszter munkásságának megörökítésére” készített domborművet és a Klebelsberg család címerét ábrázoló emléktáblát is leleplezték, majd 1931. június 13-án ugyancsak a Dóm téren indult útjára a Szegedi Szabadtéri Játékok napjainkig tartó sorozata.⁴⁹

⁴⁷ LADÁNYI Andor, „A »magyar Dahlem« (Klebelsberg terve természettudományi telep létesítésére)”, *Történelmi Szemle* 3 (1995): 301–316.

⁴⁸ Az egyetem két világháború közötti fejlődéséről: OROSZ István és BARTA János, szerk., *A Debreceni Egyetem története 1912–2012* (Debrecen, 2012), 57–104, az építkezésekről: 62–65.

⁴⁹ VAJDA Tamás, *A szegedi Dóm tér kialakítása és koncepciójának jelentősége* (kézirat – ezúton köszönöm a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta kiváló tanulmányát); OSVÁTH Zsolt, „A történeti Magyarország gazdasági és eszmei újjáélesztése Rerrich Béla munkásságában”, in *Trianon és a magyar...* (megjelenés előtt).

A felsőoktatás szempontjából fontos esemény volt a Testnevelési Főiskola 1925-ös alapítása, illetve a polgári iskolai tanárképzés addig különálló férfi és női intézményeinek összevonása, és 1928-as Szegedre telepítése, amivel Klebelsberg megint csak választóközrete erősítését szolgálta. Klebelsberg igyekezett a többnyire alacsony színvonalú felekezeti jogakadémiákat megszüntetni és azokat a négy tudományegyetem valamelyikébe integrálni, e törekvése azonban az egyházak ellenállása miatt megbukott. Azt azonban sikerült elérnie, hogy 1928-tól már csak az egyetemeken tehettek államvizsgát a jogakadémiát végzettek. Ugyancsak kudarcot vallott – legalábbis egyelőre – az a szándéka, hogy a budapesti egyetem Közgazdaságtudományi Kara, az Állatorvosi Főiskola és a soproni Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola a Műegyetembe olvadjon. 1934-ben Hóman Bálint ezt a tervet fölmelegítve hozta létre a József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet (1934: X. tc.).

A klebelsbergi elképzelésekben az egyetempolitika ideológiai szempontból is kiemelt szerepet játszott. A sokat hangoztatott – kétségtelenül szociáldarwinista alapozottságú – kultúrfölény, majd 1928-tól a neonacionalizmus-gondolat kifejtésekor Klebelsberg gyakran hivatkozott felsőoktatási példákra. Szilárd meggyőződése volt, hogy a nemzetközi versenyben egy-egy állam helyét és megítélését mindenekelőtt a legtágabb értelemben vett kulturális fejlettség határozza meg. Ezen belül elsősorban az, hogy milyen szinten áll a „széles néprétegek” műveltsége – akkoriban ezt az analfabetizmus mutatóival vizsgálták –, illetve milyen teljesítményekre képes a szellemi elit, mennyire veszik őket komolyan külföldön, főleg Nyugat-Európában. Az utóbbi tényező pedig elsősorban a hazai egyetemek minőségétől, illetve a részben a magyar intézetekhez kötött külföldi ösztöndíjakció sikerétől függött. Emiatt hangoztatta oly gyakran, hogy kultúrpolitikája két alapmotívumra, a népoktatás és az elitképzés szélesítésére és elmélyítésére épül.⁵⁰

„Romániának négy egyeteme közül kettő már régebben megvolt – írta 1926 augusztusában –, a kolozsvárit tőlünk, a csernovicit pedig az osztrákoktól vette el, és most azon van, hogy 150 millió aranykoronás beruházási hitellel klinikáit, laboratóriumait és könyvtárait nyugat-európai színvonalra emelje”, s „amíg mi évtizedeken át csak terveztük a temesvári műegyetemet, addig a románok ezt Temesvárott fel is állították [1921-ben], mert nagyobb technikai kultúrát igyekeznek a román termelés szolgálatába állítani”. 1928 decemberében a nyolcosztályos népiskoláról szóló javaslatában – amely csak 1940-ben emelkedett törvénnyé, teljes körűen azonban 1945-től érvényesült – szintén ezért dorgálta meg a külpolitikailag meglehetősen tájékozatlan magyar közvéleményt. „[...] nagy adag naivítás kell ahhoz – hangsúlyozta –, hogy elhiggyük, hogy lefegyverzetten és nyílt határainkkal mi azt tehetjük, amit akarunk, és alacsonyabb színvonalon tarthatjuk saját tömegeinket, megmaradhatunk a mostani népiskolai tankötelezettség mellett akkor, amikor Ausztriában, Csehszlovákiában és Romániában kiterjesztették a tankötelezettség időtartamát.”⁵¹

⁵⁰ Bővebb elemzése UJVÁRY, „Egy európai...”, 160–171.

⁵¹ Klebelsberg Kuno beszédei..., 491; KLEBELSBERG KUNO, *Küzdelmek könyve* (Budapest, 1929), 162–163 (1928. december 8.).

Klebensberg az egyetemi képzés kiegészítéseként – magyarországi vagy külföldi stipendiumokkal – posztgraduális képzésben részesített tehetségeket a jövő zálogának tartotta. Úgy vélte, hogy egy magyarországi méretű államnak – melynek lakossága az 1920-as nem egészen 8 millióról 1931-re 8 743 000-re emelkedett – körülbelül 3000 főből álló politikai, gazdasági, kulturális és tudományos elite van szüksége. (Elképzelésének helyességét az azóta eltelt idő is bizonyította.) Ezen elit fölnevelésében pedig a hazai egyetemeknek is fontos szerepet tulajdonított: felismerte a napjainkban is oly sokat – általában teljesen kiüresedett tartalommal – hangoztatott „tudásalapú társadalom” szükségességét. „Az én tudománypolitikámnak alapja [...] – mondta például 1925-ben, és ismételte el sokszor –, hogy a nemzetek kultúráját, kicsiny és nagy nemzeteknél egyaránt három-négyezer ember képviseli. Hogy ez a három-négyezer ember a tudományosságnak, a művészetnek, az irodalomnak, a kereskedelemnek, a földművelésnek, iparnak, közlekedésnek, milyen fokán áll, attól függ az, hogy az a nemzet milyen helyet foglal el a nagy népek sorozatában. Ha nem jó az az orvostanár az egyetemen és nem jók a klinikák, akkor gyengék az orvosok és nő a halálozási arány. Ha rosszak a technikai tanerők, akkor elhibázottak a műszaki vállalkozások, rosszak a hidak, repedeznek a falak. Nagy annak a kihatása, ha nem jó a jogi oktatás, akkor a perek úgy dőlnek, ahogyan nem lenne szabad, hogy eldőljenek. [...] Vétek szembeállítani azt a két szempontot, hogy mit teszünk a tömegek műveléséért és mit teszünk a magas kultúrának a fejlesztéséért, mert hogyha a magas kultúrának laboratóriumaiban Magyarországon megáll a munka, akkor az a magyar néptanító is kint a falun és tanyán csak idegen műveltségnek lehet utazó ügynöke, de semmi esetre sem terjeszti azt a művelődést, amelytől évezredes nemzetünknek egy második évezredét is várjuk.”⁵²

Tudományszervezési alapelvei is erre a gondolatsorra épültek. Az összetartozó intézetek szervezeti egyesítésére, a miniszteri befolyás háttérbe szorításával az önkormányzati elv erősítésére törekedett. Egy csúcsszervbe kívánta összefogni a három már megalakult (Gyűjteményegyetem [1922]; Ösztöndíj Tanács [1927]; Természettudományi Tanács [1930]) és a két, még létrehozandó (Szellemtudományi Tanács; Egyetemi Tanács) testületet. Ezt nevezte volna Überuniversitátnak vagy Suprauniversitasnak, amely az „[...] egész nagy szervezetnek záróköve, a magyar tudományosság egy legfőbb areopágja [törvényszéke, politikai fóruma] lenne, [...] s] az imént felsorolt öt tanács képviselőiből alakulna meg. [...] az lenne a hivatása, hogy a közoktatásügyi minisztert a tudománypolitika legfőbb kérdéseiben tanáccsal támogassa, hogy figyelemmel kísérje a tanszakok és tanszékek tervszerű felosztását az ország egyes főiskolái között, hogy a szükségessé váló új tanszékek, intézetek és gyűjtemények létesítését kezdeményezze, továbbá hogy a nemzetközi szellemi együttműködés szervezetében mint nemzeti tanács szerepeljen és egyébként is a nemzetközi szellemi érintkezésben a központ egy neme legyen.” Ezzel persze az egyetemi autonómiát is sértette volna, ami érthető ellenállást váltott ki az univerzitások részéről.

⁵² Klebensberg Kuno beszédei..., 496–487.

Az öt tanács – legalábbis a tervek szerint – korábban különálló szervezeteket (közgyűjteményeket és egyetemeket) foglalt magasabb egységbe, a tudományos és művészeti utánpótlást, a jövőendő elitet képezte (ösztöndíjak adományozásával), illetve a tudományok két fő csoportjának (szellemi és természettudományok) biztosított szakszerű képviselőket. Végül a még megalakításra váró két tanács nem jött létre, és Klebelsberg utódai alatt sem alakult meg. Így az Überuniversitát terve szintén megghiúsult, ugyanakkor mégis jól körvonalazható az az észszerűen megálmodott rendszer, amelyet Klebelsberg – jórészt a szervezés fontosságának szinte megszállott hirdetőjével, Magyary Zoltánnal közösen – megalkotott volna.⁵³

Nem véletlen említettem Magyary nevét, hiszen az 1924 októberében a kultuszminisztérium egyetemekkel, tudományos intézményekkel és nemzetközi kulturális kapcsolatokkal foglalkozó ügyosztályának élére kinevezett közigazgatási szakember nemcsak Klebelsberg egyik legközelebbi munkatársa lett, hanem döntően befolyásolta a miniszter egyetem- és tudománypolitikáját is. (Hasonlóan a neves kultúrfilozófushoz, Kornis Gyulához, aki a közoktatási kérdésekben volt Klebelsberg fő segítője.) Magyary 1920-as évekbeli külföldi útján (Német-, Francia-, Olasz- és Lengyelország, Svájc, Belgium) behatóan tanulmányozta a meglátogatott államok kulturális igazgatását. Benyomásairól, élményeiről mindig részletesen beszámolt Klebelsbergnek, és hozzá feltűnően hasonlóan fogalmazta meg a magyar kultúrpolitika legfontosabb feladatait. Kettejük erre vonatkozó írásainak ismeretében valószínűsíthető, hogy Magyary minisztériumbeli előterjesztései többször is inspirálhatták Klebelsbergét nézetei kifejtésekor, újságcikkei megírásakor. Az is feltételezhető, hogy a Klebelsberg nevéhez köthető szövegek egy részének alapfogalmazványa Magyary tollából származik.

Klebelsberg ugyanis mindig szívesen vette át mások gondolatait, általában utalt is erre. Szinte bizonyos, hogy roppant elfoglalt emberként a leginkább megbízhatónak tartott minisztériumbeli vezetők javaslatait is rendszeresen felhasználta. A politikai megrendelést, az ideológiai alapot és részben a koncepciót minden bizonnyal ő adta, a formába öntés azonban már többnyire mások feladata lehetett. Nem túl finoman erre a gyakorlatra utalt Magyary, amikor – már a kultuszminisztériumból történt távozása után, 1931-ben – a tudománypolitikai írásaiból kiadott kötetébe fölvette az 1927: XIII. törvénycikkhez készített általános indokolást, amelyet Klebelsberg korábban saját kötetében közölt. Egészen bizonyos, hogy 1931-ben Magyary ezt nem te(he)tte volna meg, ha ennek valóban nem ő lett volna a szerzője. Szintén Magyary kulcsszerepét bizonyítja, hogy 1927-ben ő tette közzé a magyar tudománypolitika egészét átfogó, vaskos, több mint 600 oldalas, kiváló „alapvetést” is. Magyary végül 1930-ban távozott a minisztériumból. Ezután a kulturális és a tudományos közigazgatással, annak nemzetközi vonatkozásaival már nem vagy alig foglalkozott.⁵⁴

⁵³ KLEBELSBERG KUNO, *Világvalóságban* (Budapest, 1931), 100–105; ld. még PALLÓ GÁBOR, „Klebelsberg Kuno: Politikus kultuszminiszter”, *Magyar Tudomány* 12 (2007): 1619–1628.

⁵⁴ *Magyary Zoltán*, vál., s. a. r., bev. és a jegyzeteket írta SAÁD JÓZSEF (Budapest: Új Mandátum, 2000), 7–66 és 287–289; UJVÁRY, *Kulturális hídfeállások...*, 76–81.

Magyaryhoz hasonlóan számos további olyan társa és tanácsadója volt Klebelsbergnek, akik a két világháború közötti magyar felsőoktatás meghatározó személyiségei voltak. Klebelsberg szerencsés kézzel ajánlotta egyetemi tanárnak az általa kedvelt tudósokat, mint például a kulturális külpolitikai terveinek megvalósításában neki sokat segítő Gerevich Tibort és Szekfű Gyulát, illetve a közgyűjteményi kérdésekben egyik legbizalmasabb tanácsadóját, Hóman Bálintot, akinek 1920-as írása, *A nemzeti tudományosság jövője* a tudománypolitikai programját is előlegezte, és akit ő maga is utódjának szánt, s végül 1932 és 1942 között – 1938–1939-ben rövid megszakítással – az is lett. Gerevichet 1924-ben, Szekfűt és Hómant pedig 1925-ben nevezték ki a Pázmány Péter Tudományegyetem professzorának. Az már más kérdés, hogy – legalábbis a nem éppen jóindulatáról ismert Gogolák Lajos emlékezése szerint – ezért egyikük sem mutatott hálát, sőt „undorító és szemtelen módon beszéltek” róla.⁵⁵ Sokkal nehezebben tudta keresztülvinni az akaratát Klebelsberg azoknak a neves – katolizált, ám zsidó származású – tudósoknak az esetében, akiknek az egyetemi tanári kinevezését ő szorgalmazta, de az univerzitás, illetve a főleg antiszemita akcióikról elhíresült bajtársi egyesületek (közülük is elsősorban a Turul) tiltakoztak ellene. A neves sebész, Ádám Lajos III. sz. Sebészeti Klinika élére kerülését tüntetésekkel igyekeztek megakadályozni, és 1927 februárjában még a képviselőházban is szóvá tették. Ehhez képest a Klebelsberggel egyidős Frigyesi József szülész-nőgyógyász 1929-es kinevezése az I. sz. Szülészeti és Nőgyógyászati Klinika vezetésére – bár a pályázatokat véleményező Ádámmal hasonlóan őt sem ajánlották erre a posztra – már valamivel simábban történt.⁵⁶

A Klebelsberggel szembeni ellenszenv egyik oka az volt, hogy a széles nyilvánosság előtt is – a sajtóban és számos közszereplése alkalmával – gyakran hirdetett elképzeléseit másoktól vette át. Kétségtelen, hogy Klebelsberg a szó szoros értelmében nem volt eredeti gondolkodó, ám egy államférfinak – márpedig ő azon kevesek közé tartozott a 20. század magyar történelmében, akik megérdemlik ezt a titulust – nem is kell annak lennie. Bőven elegendő, ha a másoktól átvett – az ő esetében főleg német, magyar, de részben olasz, francia és USA-beli forrásokból is táplálkozó – eszméket adaptálja és az adott politikai helyzetben alkalmazza. Márpedig ő erre képesnek bizonyult, hiszen a tárcája érdekeit foggal-körömmel (és eredményesen) védő, vérbeli kulturális és tudományos menedzserként rendszerszintű, előremutató változásokat tudott elfogadtatni és megvalósítani. Politikusoknál is szokatlan hiúsága miatt szintén sokan bírálták. Jórészt okkal, de ennyi esendőség megbocsátható egy olyan személyiségnek, akinek volt mire hiúnak lenni.

⁵⁵ UJVÁRY GÁBOR, „Két dudás egy csárdában: Hóman Bálint és Gerevich Tibor barátságának első évei”, in *Történelmi áttekintés: Hóman Bálint a történész és a politikus*, szerk. UJVÁRY GÁBOR, a szerk. munkatársa CSURGAI HORVÁTH JÓZSEF (Ráció, 2011), 184–186, 191–192.

⁵⁶ KOVÁCS I. GÁBOR, szerk., *Diszkrimináció emancipáció – asszimiláció diszkrimináció: Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adataira 1848–1944: Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok* (Budapest, 2012), 23–24, 57–58.

Ezért is értek egyet az 1980-as évek elején Klebelsbergre emlékező kiváló irodalomtudóssal, Thienemann Tivadarral, aki szerint a „[...] Horthy-érának az a kora, mikor Bethlen István volt miniszterelnök, Klebelsberg Kuno kultuszminiszter, Kornis Gyula kultuszállamtitkár, Csonka-Magyarországnak páratlan kulturális aranykora volt. [...] Elfogulatlan gondolkodónak el kell ismernie, hogy Kádár kommunista kormánya rendkívül sokat tett az elmaradt magyar vidék fejlesztéséért, népiskolák, népkönyvtárak, főiskolák, egyetemek, szakiskolák gomba módra szaporodtak és az általában illiterátus [műveletlen] vidéki kultúra szintje emelkedett. Ez így igaz. De azt is el kell ismerni, hogy ennek a nagyszerű fejlődésnek alapjait Klebelsberg rakta le. Nem volt magyar kultúrpolitikus, aki ilyen szenvedélyesen harcolt népiskolákért, vidéki egyetemekért. [...] Klebelsberg utódai a miniszteri pozícióban [...], Hóman kivételével, liliputi törpék Klebelsberg–Kornis óriásokhoz képest.”⁵⁷

⁵⁷ OSZKK, Fond 152. Thienemann Tivadar, *Az utókor címére. Napló, Bad Hall, Kurhotel, Juli 11, hétfő*, 44–51.